

गोतम बुद्धाची संघबांधणी व धम्मप्रसार एक अभ्यास

स्निग्धा एस. सदाफले

सहाय्यक प्राध्यापक,

पालि विभाग प्रमुख,

डॉ. आंबेडकर महाविद्यालय, चंद्रपूर

संरांशः

बुद्धाच्या पहिल्या उपदेशाला "धम्मचक्रप्रवर्तन" असे म्हणतात. "बुद्धगयेत बोधिवृक्षाखाली बुद्धाला ज्ञान साक्षात्कार झाल्यावर त्याने बनारसजवळ इसिपतनात सारनाथ येथे दिलेल्या पहिल्या प्रवचनात धम्मचक्रप्रवर्तन सुत्तात आपल्यास साक्षात्कार झालेली चार आर्यसत्ये सांगितली.संबोधी प्राप्ती गोतमाचे ध्येय होते. त्याची प्राप्ती ही सर्वोच्च शिखराच्या माथ्यावर पोहचण्यासारखे होते.संबोधी प्राप्तीनंतर उरूवेलाच्या परिसरातच बुद्ध वावरत होते हे लक्षात येते. अजपाल वृक्षाखाली त्यांच्या मनात आले धम्म हा गंभीर आहे. तो सहज कुणाला समजणार नाही असा विचार येताच धम्माचा उपदेश करावा वा नाही हा बुद्धाच्या मनात द्वंद्व निर्माण झाला. "आपल्याला जे कळले आहे ते आपल्या जवळच ठेवून आपले व्यक्तिगत जीवन जगत रहायचे की, आपल्याला जे कळले आहे त्याच्या आधारे इतरांना प्रकाशाची वाट दाखवायची या द्वंद्वात ही त्यांच्या मनाने काही काळ हेलकावे घेतले." म्हणून उरूवेलात विमुक्ती सुखाच्या आस्वादाबरोबरच स्वतःच्या सत्याला तपासून पहाणे सुरु केले.

बिजसंज्ञा: धम्मचक्रप्रवर्तन, संबोधी, चार आर्यसत्ये,

प्रस्तावना:

त्याने घर लोकांचे दुःख पाहून त्यावर उपाय शोधण्यासाठी सोडले होते. उपदेश देण्याचा निर्धार केल्यावर तो प्रथम कोणाला सांगावाधकरावा असा प्रश्न निर्माण झाला. त्यावेळी आलार कालाम व उदक रामपुत्र या दोघांचे स्मरण झाले. त्यांचे नुकतेच निधन झाले असे लक्षात आल्यावर त्याला स्मरण झाले 'पाचजण' जे संबोधीपूर्वी त्यांच्या शेजारी राहत होते. जे आता वाराणसीच्या मृगदा वनात आहेत असे समजल्यावर त्यांनाच पहिला उपदेश देण्याच्या हेतूने ते चारिका करित वाराणसीला पोहचलेत. "तेथे मृगदाव नावाच्या ऋषिपतनात वरील पाच भिक्षू होते. बुद्धाने त्यांना आपणास धर्मज्ञानाचा साक्षात्कार झाल्याचे सांगून प्रवृत्ती व निवृत्ती या दोन्ही मार्गांचे अतिमात्र सेवन न करता म्हणजे शरीराला अत्यंत क्लेश देणारी चांद्रायणपराकादि कठोरव्रते न करता व त्याचप्रमाणे संसारातल्या भोग्यवस्तूंच्या अतिमात्र सेवनात गर्क न राहता दोघांमधला जो मध्यम मार्ग त्याने जाण्याविषयीचा उपदेश केला.

बुद्ध म्हणाला, 'या मध्यम मार्गाखेरीज निर्वाणप्राप्तीचा दुसरा उपाय नाही. हा मध्यम मार्ग म्हणजे सम्येक दृष्टी, सम्यक संकल्प, सम्यक वाक,

सम्यक कर्मान्त, सम्यक आजीव, सम्यक व्यायाम, स्मृती व समाधी यांनी युक्त असा आर्य अष्टांगिक मार्ग होय'. त्याचप्रमाणे जन्म, जरा, व्याधी, मरण, अप्रिय संयोग, प्रियवियोग ही सगळी दुःखाला कारण होत. पुनर्जन्माला कारणभूत तृष्णा ही दुःखाची जननी आहे. या तृष्णेची निवृत्ती केली म्हणजे दुःखाचा नाश होईल आणि हा नाश करण्याचा मार्ग म्हणजे आर्य अष्टांगिक मार्ग होय. याप्रमाणे दुःख, अज्ञान, दुःखनिरोध आणि शेवटी दुःख निरोधगामिनी प्रतिपदा ही चार आर्य प्रमेये ही त्याने पाच जणांना समजावून सांगितली. बुद्धाच्या या पहिल्या उपदेशालाच बौद्ध ग्रंथकारांनी 'धम्मचक्र प्रवर्तन' असे नाव दिले आहे."

ज्ञानचे साक्षात्कार

"धम्मचक्रं पवत्तेसुं गच्छामि कासिनं पुरं।
अन्धभूतस्मिं लोकस्मिं आहञ्छु अमतदुन्दुभि "ति।"१
अपकाला उद्देशून ही गाथा मी आता धम्मचक्रप्रवर्तन करण्यास जात आहे. "वसिं कत्वान संकल्प सतिं च सुप्पतिड्ढितं। रद्धा रद्धं विचरिस्सं सावके विनयं पुथुं।।"२ अर्थात माझे संकल्प स्वाधीन ठेवून, स्मृति सुस्थित करून अनेक श्रावकांना उपदेश देत मी देशोदेशी फिरत राहीन. भार आणि गोतमाचा संवाद येणेप्रमाणे होता जेव्हा गोतम हा धम्मचक्रप्रवर्तन करण्यास निघाला. बुद्धाच्या पहिल्या उपदेशाला

“धर्मचक्रप्रवर्तन” असे म्हणतात.”३ “बुद्धगयेत बोधिवृक्षाखाली बुद्धाला ज्ञान साक्षात्कार झाल्यावर त्याने बनारसजवळ इसिपतनात सारनाथ येथे दिलेल्या पहिल्या प्रवचनात धम्मचक्रप्रवर्तन सुत्तात आपल्यास साक्षात्कार झालेली चार आर्यसत्ये सांगितली.”४ “धम्मचक्रप्रवर्तनसुत्त म्हणजे भगवान बुद्धाने वाराणसी जवळील सारनाथ येथे आपला धम्म प्रकाशित करताना पंचवर्गीय भिक्खूंना उद्देशून केलेले पहिले भाषण होय.”५ पंचवर्गीय भिक्खूंची समजूत घालून काही काळाने आपला नवीन धर्म ऐकून घेण्यास भगवंताने त्यांना प्रवृत्त केले. त्या प्रसंगी त्याने केलेल्या उपदेशाला “धम्मचक्रप्रवर्तन म्हणतात.”६ “धम्मचक्रप्रवर्तन हे त्याचं पहिलं प्रवचन ज्याचा भर ‘सत्य’ ह्या मूल्यावर होता. सदाचरणावर होता. धर्म म्हणजे शहाणपण, धर्म म्हणजे ज्ञान, सत्य, चक्र म्हणजे स्थापना आणि धम्मचक्रप्रवर्तन म्हणजे ज्ञान स्थापनेचं, सत्यास्थापनेचं विवरणं, प्रदर्शन स्पष्टीकरण”७“आपणास प्राप्त झालेल्या नवीन धम्माचे मुख्य तत्व सांगण्यासाठी त्यांनी पंचवर्गीय भिक्खूसमोर जे भाषण केले तेच धम्मचक्रप्रवर्तनसुत्त या नावाने प्रसिद्ध आहे.”८ “बुद्धाने पहली देशना के युक्ततम पात्र आलार कालाम और उद्दकरामपुत्र को माना, किन्तु उनका देहान्त इससे पूर्व ही हो गया था। उनके बाद उपदेश्यता की दुसरी कोटि में बुद्ध ने पत्त्ववर्गीय भिक्षुयो को रखा जो उन्हे छोड़ कर चले गये थे। रन भिक्षुओं से मिलने बुद्ध वाराणसी गये और वहाँ ऋषिपतन मृगदाव में उन्होने पहला धर्मापदेश कर धम्मचक्रप्रवर्तन किया।”९

“वाराणसी जवळ ऋषीपतनच्या मृगदाय वनामध्ये आपले अमुल्य धम्मचक्रप्रवर्तीत करीत प्रथम भिक्खुला उपदेश करतात. भगवान बुद्ध सांगतात की, भिक्खुनों स्वतःचे हित करणा—या प्रवज्जीताने दोन गोष्टीचा स्वीकार करू नये.”१० “ऐसा मैंने सुना एक समय भगवान वाराणसी के ऋषीपतन मृगदाव में विहार करते थे। वहाँ भगवान ने पञ्चवर्गीय भिक्खुओं को सम्बोधित किया।”११ “सारनाथ में प्रथम उपदेश धम्मचक्रप्रवर्तनसुत्र और फिर भगवान ने उन पञ्चवर्गीय भिक्खुओं को सम्बोधित किया।”१२ “पञ्चवर्गीय भिक्खूबरोबर वाराणसीमध्ये भगवान बुद्धाची भेट झाली. एका दीर्घ विवादानंतर कोणत्यातरी रीतीने विश्वस्त झाले आणि त्यांनी धर्मदेशना ग्रहण केली. त्याला धम्मचक्रप्रवर्तन म्हटले आहे. याचा उल्लेख

भारहुत, सारनाथ आणि नागार्जुन कोंडा येथील शिलालेखात झाला आहे.”१३

“तथागतेन भिक्खवे अरहता सम्मासम्बुद्धेने वाराणसियं इतिसपतन मिगदाये अनुत्तरं धम्मचक्कं पवत्तित अप्पत्तिवत्तियं समणेन वा ब्राह्मणेन वा देवेन वा मारेन वा केनचिवा लोकारिस्मिं, यदिदं चतुन्न अरियसच्च्यानं आचिक्खना देसना पर्त्तीपना पड्डना विवरणा विभजना उत्तानिकम्मं।”१४ आषाढ पूर्णिमा को धम्मचक्रप्रवर्तनसुत्तं का उपदेश दिया।”१५ “ऋषीपतन वर्तमान सारनाथ मृगदाव भगवान बुद्ध की आयु. छत्तीस वर्ष, बुद्धदत्वप्राप्ती का प्रथमवर्ष धम्मचक्रप्रवर्तन भगवान ने उन्ह पत्त्ववर्गीय भिक्षुओं को उपदेश दिया।”१६ याप्रमाणे विविध लेखकांनी बुद्धाच्या पहिल्या प्रवचनाला धम्मचक्रप्रवर्तन म्हटले आहे.

पंचवर्गीय भिक्खुंची भेट:

सम्बोधी प्राप्ती गौतमाचे ध्येय होते. त्याची प्राप्ती ही सर्वोच्च शिखराच्या माथ्यावर पोहचण्यासारखे होते. सर्वोत्तमक्षण हाच त्याच्या आयुष्यातील गणला जातो. म्हणून तो विमुक्ती सुखाचा आस्वाद संबोधी प्राप्त नंतर उरुवेलात घेत होता. “बुद्धगयेच्या आसपासच्या प्रदेशाला अडीज हजार वर्षापूर्वी उरुवेला म्हणत असतं. “१७ त्याला प्राप्त झालेल्या धम्माचे गंभीर चिंतन करीत होता. “संबोधीचे व्यावहारिक पातळीवर उपयोजन (।चचसपबंजपवद) कसे करायचे याचा खोलवर विचार करण्याचे काम या काळात त्यांच्या मनाने चालविलेले होते.”१८ संबोधी प्राप्तीनंतर उरुवेलाच्या परिसरातच बुद्ध वावरत होते हे लक्षात येते. अजपाल वृक्षाखाली त्यांच्या मनात आले धम्म हा गंभीर आहे. तो सहज कुणाला समजणार नाही असा विचार येताच धम्माचा उपदेश करावा वा नाही हा बुद्धाच्या मनात द्वंद्व निर्माण झाला. “आपल्याला जे कळले आहे ते आपल्या जवळच ठेवून आपले व्यक्तिगत जीवन जगत रहायचे की, आपल्याला जे कळले आहे त्याच्या आधारे इतरांना प्रकाशाची वाट दाखवायची या द्वंद्वता ही त्यांच्या मनाने काही काळ हेलकावे घेतले.”१९ म्हणून उरुवेलात विमुक्ती सुखाच्या आस्वादाबरोबरच स्वतःच्या सत्याला तपासून पहाणे सुरु केले.

बुद्धाच्या मनातील हा द्वंद्व मी स्वतः शोधून काढलेले सत्य, स्वतःच्याच मनाच्या विविध कसोट्यांवर तपासून घेणे आणि आपले विचार लोक कसे स्वीकारतील याचे मंथन त्यांच्या मनात सुरु होते. मग त्याने विचारांती आपले ज्ञान स्वतः जवळ न ठेवता ते

इतरांना दिले पाहिजे हा निर्णय पक्का केला. जो त्याच्या गृहत्यागाच्या ध्येयाशी मेळ खाणारा होता. त्याने घर लोकांचे दुखं पाहून त्यावर उपाय शोधण्यासाठी सोडले होते. उपदेश देण्याचा निर्धार केल्यावर तो प्रथम कोणाला सांगावाधकरावा असा प्रश्न निर्माण झाला. त्यावेळी आलार कालाम व उदक रामपुत्र या दोघांचे स्मरण झाले. त्यांचे नुकतेच निधन झाले असे लक्षात आल्यावर त्याला स्मरण झालेत 'पाचजण' जे संबोधीपूर्वी त्यांच्या शेजारी राहत होते. जे आता वाराणसीच्या मृगदा वनात आहेत असे समजल्यावर त्यांनाच पहिला उपदेश देण्याच्या हेतूने ते चारिका करीत वाराणसीला पोहचलेत.

महावग्ग पालित हाच क्रम आहे. वेसाख पुण्णिमाच्या रात्रीच्या अंतिम यामामध्ये गोतमाला सम्बोधी प्राप्त होऊन तो बुद्ध झाला. ज्ञानप्राप्तीनंतर सात आठवडे बोधिवृक्षाखाली व इतर वृक्षांच्या खाली समाधीसुखाचा आस्वाद घेतला. त्यात चार आठवडे अजपाल वृक्षाखाली "बोधीकथा" २० नंतर "मुचलिन्द मुले अर्था मुचलिन्दकथा" २१ त्यानंतर राजायतन मुले "राजायतनकथा" २२ त्यानंतर "ब्रह्मयाचनकथा" २३ ही अजपाल वृक्षाखालीच, नंतर "पञ्चवग्गियकथा" २४ लगेच "धम्मचक्कप्पवत्तनंसुत्त" २५ असा क्रम दिलेला आहे.

"त्यांनी त्या पाच जणांना जो उपदेश केला, तो त्यांनी केलेला धम्माचा पहिला उपदेश होता. पुढे खुप विस्तारलेल्या धम्माला मिळालेली ही पहिली गती म्हणूनच या उपदेशाच्या रूपाने त्यांनी धम्मचक्राचे प्रवर्तन केले असे त्याचे अर्थपूर्ण प्रतीकाच्या माध्यमातून वर्णन करण्यात आले आहे. प्रवर्तन म्हणजे फिरविणे वा गती देणे. त्यांनी धम्मचक्राला इष्ट दिशेने गती दिली. चक्र हे प्रत्यक्षरित्याही गतीचे भौतिक साधन आहे आणि ते व्यंग्यार्थानेही गतीचे प्रतीक आहे." २६

चार आर्यसत्यः

"तेथे मृगदाव नावाच्या ऋषिपतनात वरील पाच भिक्षू होते. बुद्धाने त्यांना आपणास धर्मज्ञानाचा साक्षात्कार झाल्याचे सांगून प्रवृत्ती व निवृत्ती या दोन्ही मार्गांचे अतिमात्र सेवन न करता म्हणजे शरीराला अत्यंत क्लेश देणारी चांद्रायणपराकादि कठोरव्रते न करता व त्याचप्रमाणे संसारातल्या भोग्यवस्तूंच्या अतिमात्र सेवनात गर्क न राहता दोघांमधला जो मध्यम मार्ग त्याने जाण्याविषयीचा उपदेश केला. बुद्ध म्हणाला, 'या मध्यम मार्गाखेरीज निर्वाणप्राप्तीचा दुसरा उपाय

नाही. हा मध्यम मार्ग म्हणजे सम्येक दृष्टी, सम्यक संकल्प, सम्यक वाक्, सम्यक कर्मान्त, सम्यक आजीव, सम्यक व्यायाम, स्मृती व समाधी यांनी युक्त असा आर्य अष्टांगिक मार्ग होय'. त्याचप्रमाणे जन्म, जरा, व्याधी, मरण, अप्रिय संयोग, प्रियवियोग ही सगळी दुःखाला कारण होत. पुनर्जन्माला कारणभूत तृष्णा ही दुःखाची जननी आहे. या तृष्णेची निवृत्ती केली म्हणजे दुःखाचा नाश होईल आणि हा नाश करण्याचा मार्ग म्हणजे आर्य अष्टांगिक मार्ग होय. याप्रमाणे दुःख (हेय) अज्ञान (हेयहेत) दुःखनिरोध आणि शेवटी दुःख निरोधगामिनी प्रतिपदा ही चार आर्य प्रमेये ही त्याने पाच जणांना समजावून सांगितली. बुद्धाच्या या पहिल्या पदेशालाच बौद्ध ग्रंथकारांनी 'धम्मचक्र प्रवर्तन' असे नाव दिले आहे." २७

"चार आर्यसत्यांचे ज्ञान हा निर्वाण प्राप्तीसाठी असलेला मार्ग महत्प्रयासाने व दीर्घ चिंतनाने बुद्धांनी शोधून काढला. अत्यांतिक विषयोपभोगात मग्न असणे हे एक टोक! या दोन्ही टोकांना न जाता तथागतांनी अंतदृष्टी निवळणारा असा मधला मार्ग शोधून काढला. बोध, शांती आणि निर्वाण यांच्या प्रत नेणारा हाच मार्ग होय." २८ (विनयापिटक—महावग्ग—धम्मचक्क पब्बत्तनसुत्त) बुद्धांच्या शिकवणीचा हाच मुख्य भाग होय. "२९ संयुत्तनिकायात सच्चसंयुत्तात एकूण १३१ सुत्तं ही फक्त चार अरियसत्यांचे, मानवी दुःखाचे व त्यातून मुक्तीचे विवेचन करते आणि ह्याच सच्चसंयुत्तातील सुत्त क्रमांक ११ हे प्रसिद्ध 'धम्मचक्कप्पत्तनसुत्त' आहे. जे बुद्धांनी बनारसजवळील मृगदाय वनात अर्थात सारनाथ येथे धम्माचे चाक गतीमान केले.

"अथ खो भगवा पत्त्ववग्गिये भिक्खू आमन्तेसि— द्वे मे, भिक्खवे, अन्ता पब्बजितेन न सेवितब्बा कतमे द्वे? यो चयं कामेसु कामसुखल्लिकानु योगो हीनो गम्मो पोथुज्जनिको अनरियो अनत्थसंहितो, यो चायं अत्तकिलमथानुयोगो दुक्खो अनरियो अनत्थसंहितो। एते खो, भिक्खवे, उभो अन्ते अनुपगम्म मज्झिमा परिपदा तथागतेन अभिसम्बुद्धा, चक्खुकरणी त्राणकरणी उपसमाय अभिर्त्ताय सम्बोधाय निब्बानाय संवत्तति।" मतमा च सा भिक्खवे, मज्झिमा परिपदा तथागतेन अभिसम्बुद्धा चक्खुकरणी याणकरणी उपसमाय अभिर्त्ताय सम्बोधाय निब्बानाय संवत्तति? अयमेव अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो, सेय्यथीदं, सम्मदिट्ठि, सम्मासङ्कप्पो, सम्मावाचा, सम्माकप्पन्तो, सम्माआजीवो, सम्मावायामो, सम्मासत्ति, सम्मासगाधि। अयं खो सा,

भिक्षुवे, मज्झिमा परिपदा तथागतेन अभिनसम्बुद्धा चक्रुकरणी याणकरणी उपसमाय अभिर्त्तय सम्बोधाय निब्बानाय संवत्तति।"३० "हे भिक्षुनो खरेच हे दुक्ख अरिय सत्य आहे. हे दुक्खं समुदय अरियसत्य आहे. दुक्खनिरोध अरियसत्य आहे. दुक्खं निरोधगामिनी पशीपदा अरियसत्य आहे. मी पूर्वी कधी न ऐकलेल्या अशा या गोष्टीचं ज्ञान मला या धम्मामुळे उत्पन्न झाले. प्रज्ञा उत्पन्न झाली. विद्या उत्पन्न झाली. तसेच अवलोकन करण्याची शक्ती उत्पन्न झाली... हा धम्म पाहण्यायोग्य आहे... साक्षात्कार करण्यास योग्य आहे... मी भावना केलेली आहे... जोपर्यंत मला या चार अरिय सत्याचे याप्रमाणे तीन प्रकारे तसेच बारा प्रकारे योग्य रूपाने ज्ञानदर्शन विशुद्धपणे झाले... मी हे अनुपम सम्यक सम्बोधी पूर्णपणे जाणून घेतले आहे. यामुळेच मला हे कळून चुकले. माझे मन विमुक्त होऊन स्थिर झाले. हा माझा शेवटचा जन्म आहे. यानंतर पुन्हा जन्म नाही असे तथागतांनी म्हटले. संतुष्ट होऊन पंचवर्गीय भिक्षुंनी भगवंताच्या भाषणाचे अभिनंदन केले."३१

बुद्धाचा मध्यम मार्ग:

धम्मचक्रप्रवर्तन सुत्तात बुद्ध दोन टोकांचे सेवन करू नये सांगतात. एक कामोपभागांमध्ये गुतन, दुसरा स्वतःला पीडा देणे. तथागताने ही दोन्ही टोके सोडून मध्यममार्ग शोधला आहे. हा मध्यम मार्ग म्हणजे दोन्ही टोकां नाकारून संतुलित वृत्तीने जगा ही जीवन जगण्याची कला शिकविणारा आहे. या पहिल्या प्रवचनात त्यांनी 'चतुअरियसच्चानि' सांगून त्यात चवथे अरियसत्य म्हणजे अष्टांगिक मार्ग सांगितला. या चार सत्यांचे आपल्याला प्रत्येकी तीन प्रकारे ज्ञान झाले. "याचा अर्थ दुःख आहे, ते जाणले पाहिजे आणि ते जाणले आहे असे तिहेरी ज्ञान झाले. पहिल्या सत्याप्रमाणेच बाकीच्या तीन सत्यांच्या बाबतीतही असेच तिहेरी ज्ञान झाल्यामुळे एकूण बारा प्रकारचे ज्ञान झाले. जोपर्यंत आपल्याला अशा प्रकारचे ज्ञान झालेले नव्हते तोपर्यंत आपल्याला सम्मासंबोधी प्राप्त झाल्याचे आपण म्हटले नव्हते आणि ते ज्ञान प्राप्त झाल्यानंतरच आपण तसे म्हटले असेही त्यांनी त्या सहका-यांना सांगितले. "३२

त्या पाच परिव्राजकांनी आता या बोलण्याचे अभिनंदन केले. हे सगळे पहिल्यांदा कोडिण्याला समजले, 'जे काही उत्पन्न होणारे आहे ते सर्व नष्ट होणारे आहे'. मग क्रमशः इतरांना त्यात वप्प, भदिय, महानाम आणि अस्सजि होते. "लभेय्याम भयं, भन्ते

भगवतो सन्तिके पब्बज्जं लभेय्याम उपसम्पदं" ति। 'एथ भिक्षुवो' ति भगवा अवोचं। स्वाक्खातो धम्मो, चरथ ब्रह्मचरियं सम्मा दुक्खस्स अन्तिकिरियाया ति। सा व तेसं आयस्मन्तानं उपसम्पदा अहोसि।"३३ याप्रकारे तथागतांनी वाराणसीमध्ये ऋषिपतन मृगदाय वनात अनुपम-अनुत्तर धम्मचक्रप्रवर्तन केले.

संदर्भ ग्रंथ :

1. महावग्गपालि, पृ. ११
2. सुत्तनिपात पधानसुत्तं गाथा क्र.२०,धर्मरक्षित, पृ. १३५
3. भगवान बुद्धांचा जनवादीधर्म,सहस्त्रबुद्धे,पृ. ५८
4. पालि साहित्याचा इतिहास, तगारे, पृ. ४२
5. मध्यममार्ग, दीनबन्धु, पृ. १७
6. भगवान बुद्ध, धर्मानंद कासबा, पृ. १०२
7. बुद्ध हसतो आहे, मंगला आठलेकर, पृ. ३८
8. मध्यममार्ग, दीनबन्धु, पृ. २३
9. बौद्ध धर्म के विकास का इतिहास, बी.सी. पांडे,पृ. ५४
10. भगवान बुद्धाचे तत्वज्ञान,डी.नंदबोधी महाथेरो, पृ. ०६
11. बुद्धचर्या, राहूल सांकृत्यायन,पृ. ५७
12. भगवान गौतम बुद्ध,बोधानन्द महास्थवीर,पृ. ५२
13. भारतीय संस्कृतीला बौद्ध धर्माचे योगदान, भास्कर, पृ. ३१
14. सच्चसंगहो, आनंद कौशल्यायन, पृ. ०२
15. बुद्धकालीन भारतीय भूगोल, भ. उपाध्याय, पृ. ८०, ८१
16. भगवान बुद्ध का इतिहास, भदन्त धर्मकिर्ती, पृ. ४३
17. बौद्ध संघाचा परिचय, धर्मानंद कोसंबी, पृ. ०७
18. सर्वोत्तम भुमिपुत्र, अ.हा. साळुंखे, पृ. १४२
19. तत्रैव, पृ. १४४
20. बोधीकथा, महावग्गपाली, पृ. ०८
21. मुचलिन्दकथा, महावग्गपालि, पृ. ०५
22. राजायतनकथा, महावग्गपालि, पृ. ५, ६
23. ब्रह्मयाचणकथा, महावग्गपालि, पृ. ६-१०
24. पञ्चवग्गियकथा, महावग्गपालि, पृ. १०-१३
25. धम्मचक्कप्पवत्तनसुत्तं, महावग्गपालि, पृ. १३-१६

26. सर्वोत्तम भुमिपुत्र, अ.हा. साळुंखे, पृ. १७१
27. बौद्ध पर्व, वा.गो. आपटे, पृ. १०४, १०५
28. बौद्ध धर्म आणि तत्वज्ञान, सिंधू डांगे, पृ. ४०
29. तत्रैव, पृ. ४०
30. धम्मक्कपब्बत्तनसुत्त,महावग्गपालि, पृ. १३-१६

31. धम्मचक्रप्रवर्तनसुत्त,संयुत्तनिकाय,पृ.२२३-२२५
32. सर्वोत्तम भुमिपुत्र, अ.हा. साळुंखे, पृ. १६४
33. धम्मक्कपब्बत्तनसुत्त, महावग्गपालि, पृ. १६
34. -----

